

Костицька І. О.,

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач відділу
Інституту законодавства Верховної Ради України
ORCID: 0000-0003-2336-1426

Білоричський Г. О.,

кандидат юридичних наук,
завідувач відділу
Інституту законодавчих передбачень і правової експертизи

Суходольська А. А.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач
Національного авіаційного університету
ORCID: 0000-0002-5794-9167

ПРОБЛЕМИ ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМУ У ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА XVII–XX СТОЛІТЬ

HUMAN-CENTRIC ISSUES IN PHILOSOPHY AND SOCIOLOGY OF LAW IN XVII–XX CENTURIES

Стаття присвячена проблема розвитку філософського обґрунтування місця і ролі людини у житті цивілізації та суспільства, її відносин із владою. Становлення цих ідей автори відносять до часу Просвітництва та Відродження. Саме у цей період були сформульовані основні положення філософії людиноцентризму. Найважливішими з них вважають утвердження нової системи цінностей, у центрі якої людина; свободу як ключова характеристика індивідуалізму; утвердження природних прав людини та їхнє нормативне закріплення; проголошення рівності соціальних можливостей кожної людини; формування державно-правового ідеалу, що передбачав створення демократичних форм правління. На думку авторів, саме просвітницька філософія віднайшла найважливішу струну людиноцентризму – її духовну сутність. У статті також наголошується на особливій ролі творчості Дж. Локка у розвитку ідеології людиноцентризму, зокрема, відзначаються важливими для розвитку людиноцентризму у політико-правовому плані такі його думки: права на життя, свободу і власність є фундаментальними за своєю суттю та нероздільними одне від одного; 2) свобода є основою всіх інших прав і може бути обмежена тільки такими правами і свободами інших людей; 3) держава є результатом суспільної домовленості для захисту власності індивіда.

Вчені також звертають увагу на особливості кризи ідеології людиноцентризму, яка намітилася у XX столітті, коли були піддані сумніву й критиці всі ключові класичні концепти людиноцентризму.

Відзначається, що історія української філософії демонструє розмаїття людиноцентричних поглядів і підходів, подібно до європейської філософії, започатковано такий підхід ще у часи України-Русі. Звертається увага на великий вклад Григорія Сковороди у цей філософський напрямок, що дістало назву антропологічного повороту.

Стверджується, що людиноцентризм зрештою став ідеологічною основою цивілізаційного розвитку у XX столітті, саме на цих засадах були сформульовані такі найважливіші положення Європейського Союзу, які надалі були імplementовані у вигляді чотирьох економічних свобод – права на особисте переміщення, переміщення робочої сили, товарів і послуг, капіталу.

Ключові слова: філософська антропологія, ідеологія людиноцентризму, права людини, держава і людина, відповідальна влада, ідеологія Європейського Союзу.

The article is devoted to the problem of the development of philosophical justification of the place and role of man in the life of civilization and society, his relations with the authorities. The authors attribute the formation of these ideas to the New Age – the Enlightenment and Rebirth. It was during this period that the main principles of the philosophy of human centrism were formulated. The most important of them is the establishment of a new system of values, in the center of which is a person; freedom as a key characteristic of individualism; affirmation of natural human rights and their normative consolidation; declaration of equality of social opportunities of every person; the formation of the state-legal ideal, which provided for the creation of democratic forms of government. According to the authors, it was Enlightenment philosophy that found

the most important string of human-centrism – its spiritual essence. The article also emphasizes the special role of J. Locke's work in the development of the ideology of anthropocentrism, in particular, the following of his thoughts are noted as important for the development of anthropocentrism in the political and legal plan: the rights to life, liberty and property are fundamental in nature and inseparable from each other; 2) freedom is the basis of all other rights and can be limited only by such rights and freedoms of other people; 3) the state is the result of a social agreement to protect individual property.

Scientists also pay attention to the peculiarities of the crisis of the ideology of anthropocentrism, which emerged in the 20th century, when all the key classical concepts of anthropocentrism were questioned and criticized.

It is noted that the history of Ukrainian philosophy demonstrates a variety of human-centered views and approaches, similar to European philosophy, such an approach was initiated in the times of Ukraine in X–XII cent. Attention is drawn to the great contribution of Hryhoriy Skovoroda to this philosophical direction, which was called the anthropological turn.

It is argued that people-centrism eventually became the ideological basis of civilizational development in the 20th century, it was on these principles that the most important provisions of the European Union were formulated, which were later implemented in the form of four economic freedoms – the right to personal movement, the movement of labor, goods and services, and capital.

Key words: *philosophical anthropology, human-centrism ideology, human rights, state and man, responsible power, ideology of the European Union.*

Проблеми сутності людини, її місця та значення в світі, взаємодії із Всесвітом відносяться до корінних у науці, а у розвитку філософії права досягають певного апогею у період Нового часу, особливо Просвітництва (друга половина XVII–XVIII ст.) [1]. Ця доба характеризується такими філософсько-правовими новаціями, які мали значний вплив на розвиток людиноцентризму: визнання власної індивідуальності та потреба в самопізнанні; утвердження нової системи цінностей, у центрі якої людина; свобода як ключова характеристика індивідуалізму; формування діяльнісного ставлення людини до оточуючого світу; утвердження природних прав людини та їхнє нормативне закріплення; проголошення рівності соціальних можливостей кожної людини; забезпечення вільного вияву індивідуальної ініціативи; демократизм, який передбачав залучення широких верств населення до культури і знання; формування державно-правового ідеалу, що передбачав створення демократичних форм правління [2].

Відродження стало епохою звільнення духовності людини, її внутрішнього світу, а Просвітництво проголосило своєю метою звільнення людини від будь-яких форм несвободи, сконцентрувало суспільну думку на питання опанування природи, яка мала б слугувати людині.

Людиноцентризм у філософських конструкціях Нового часу набував крайніх форм, виливаючись у граничну індивідуалізацію: власний розум кожної людини повинен вважатися не тільки критерієм для оцінки учинків людини, а й мірилом чужого розуму у справах, що стосуються її самої [3]. Такий підхід спровокував навіть певні крайнощі обґрунтування первісного людського стану як стану нищівної «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс) [4; 2, с. 20].

Просвітницька філософія віднайшла найважливішу струну людиноцентризму – вбачала в людині насамперед її духовну сутність, яка визначає сутність самої філософії (И. Фіхте) [5]:

світ створений заради тих цілей, що їх висуває людина, – стверджував німецький філософ XVIII ст. Х. Вольф [6].

У новочасній філософії концептуально важливим для подальшої еволюції філософії людиноцентризму було обґрунтування відомим французьким філософом і математиком XVII ст. Рене Декартом самосвідомості і суб'єкта: свідомість індивіда, писав Р. Декарт, ізольована від світу, саме тому індивід повинен бути незалежним від авторитетів, традицій і звичаїв [2, с. 322]. В основі декартівської філософії суб'єктивізм (*cogito ergo sum* – як принцип суб'єктивної достовірності в інтерпретації Р. Декарта), в результаті чого в усю новоєвропейську філософію закладається ідея панування суб'єкта: «через Декарта і після Декарта «суб'єктом» стає в метафізиці переважно людина, людське «Я» [7].

Важливими для розвитку людиноцентризму у політико-правовому плані були також такі погляди Дж. Локка: 1) права на життя, свободу і власність є фундаментальними за своєю суттю та нероздільними одне від одного; 2) свобода є основою всіх інших прав і може бути обмежена тільки правами і свободами інших людей; 3) люди є рівноправними суб'єктами щодо економічної, духовної та політичної сфери і власної долі; 4) держава є результатом суспільної домовленості для захисту власності індивіда; 5) невтручання держави у приватне життя та особисте процвітання людей [2, с. 53].

Остаточне перетворення людини на центр пізнання світу було ознаменоване концепцією родоначальника німецької класичної філософії І. Канта, який вважав, що найвищою цінністю і вищою метою суспільного розвитку є людина, її щастя та гідність. На думку І. Канта, питання про те, що таке людина, повинне бути основним питанням філософії, адже людина – це «найголовніший предмет у світі» [8]. Саме І. Кант уперше висловив думку про те, що про людину можна філософствувати окремо і особливо,

його вважають родоначальником антропологічної філософії, який збагатив її такими ідеями: людина – моральна особа, наділена гідністю, незалежністю і автономією; все в світі має значення лише як засіб і тільки людина – мета сама в собі, [2, с. 15] а тому повинна отримати можливість самовизначення [9]. Сфери політики і права, за такого підходу, розглядалися як інструменти забезпечення щастя та блага людини, що найбільш чітко й лаконічно відобразила відома формула Дж. Локка: «Мета правління – благо людства» [10], дещо пізніше переформульована Дж. Бентамом: «якнайбільше щастя для якнайбільшої кількості людей» [11].

Ґрунтовного переосмислення людиноцентризму зазнає у філософії життя, представники якої (А. Шопенгауер, С. Кьєркегор, Ф. Ніцше) суттєво зміщують наголоси щодо людської природи та її значення у світі: у їх творчості людиноцентризм набуває ірраціоналістичних, песимістичних та бунтарсько-волюнтаристських відтінків. Так, А. Шопенгауер розглядав людину як вияв, об'єктивізацію світової волі, як істоту, що протистоїть ірраціональному світові, повсякчас борячись за своє виживання [12]. Для С. Кьєркегора людина – абсолют, що має свою життєву мету і завдання в самій собі» [13], а для Ф. Ніцше людина єдина міра суцього, але їй треба відмовитися від декадентських цінностей, створювати нові цінності [14], а надлюдина є сенсом світу [15].

Пізніше філософи-екзистенціалісти (М. Гайдеґґер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, А. Камю) створюють метафізику людського буття в її історичному розвитку, здійснюють так званий онтологічний поворот від проблем буття до свободи, акцентуючи увагу на особливостях існування людини [16]. Надалі філософи-феноменологи (Е. Гуссерль, М. Шелер) обґрунтовують концепції, за якими людина є активним учасником світу, що дає підстави для наближення людини до Бога як його створіння.

Трагічний досвід тоталітаризму, двох світових воєн, кризи суспільної свідомості й моралі, занепад традиційних цінностей, безперервні локальні війни, глобальні загрози та міжнародний тероризм виявили як вразливість практичних засад людиноцентризму, в результаті почалися розмови про повернення до соціоцентризму. Так, після тези Ф. Ніцше про те, що «Бог помер», і доповнення її словами Ф. Достоєвського, що «якщо Бога немає, то все дозволено», стара система європейських антропоцентричних у своїй основі цінностей поступово втратила свої панівне значення [17].

Саме у ХХ столітті починається криза у людиноцентризму як ідеології особливого місця і ролі людини у світі, її всесилля і зазіхань на панування над довікіллям» [18] адже людина модерну навчилася використанню та поневоленню природи та людини людиною [19]. Відповідно, були піддані сумніву й критиці всі ключові класичні концепти людиноцентризму. Відтак, унаслідок глибоких соці-

альних та культурних зрушень «людина ... знов перетворилася на найактуальнішу проблему» [20], адже сама вона не знає, що собою являє, «але знає, що вона цього не знає» (М. Шелер) [21].

Цьому сприяли виникнення й поширення на Заході таких філософських течій і напрямків, як філософія персоналізму й екзистенціалізму, філософської феноменології й герменевтики, релігійної філософії та філософської антропології, неомарксизму і психоаналізу. Не заглиблюючись до аналізу особливостей цієї філософської «палітри», нагадаємо лише, що у філософії ХХ столітті доктрина людиноцентризму змістовно наповнюється завдяки аналізу таких філософських феноменів, «масова людина» (Х. Ортега-і-Гассет), «втеча від свободи» (Е. Фромм), «одновимірна людина» (Г. Маркузе), «самоактуалізація» (А. Маслоу, Г. Олпорт), «соціальний інтерес» (А. Адлер), «завжди моє» (Е. Фінк), «Его-інтеграція» (Е. Еріксон), «власність самого себе» (М. Штірнер) та ін.

Важливо відзначити, що й історія української філософії демонструє розмаїття людиноцентричних поглядів і підходів, подібно до європейської філософії. Так, дослідники історії української філософії стверджують, що її характерною особливістю був людиноцентризм [22]. Зокрема, як зазначає один із таких учених І. Мірчук, українська філософія в центрі своїх розвідок поставила не чисту абстракцію, а людину, її долю, її життя та його сенс [23]. Така нова в українській філософії простежується ще з часів України-Русі: людину сприймали не лише як частину Космосу, що було властивим поганству, а як вінець природи, Боже творіння [24; 25; 26; 27]. Відтоді розпочалося «творення особливої української екзистенційно-гуманістичної культури філософування, яскравими виявами якої згодом стали «філософія серця» та український персоналізм, зумовлений українським ментальним індивідуалізмом та християнським антропоцентризмом» [28]. Представники українського Відродження (XVI–XVII ст.), зокрема такі, як С. Оріховський, К. Сакович, К. Транквіліон-Ставровецький, утверджували ідею єдності мікро- та макрокосмосу, розглядали людину як найвищу цінність у Творця, як Його найдосконаліше творіння [6; 29; 30; 31]. М. Смотрицький вважав, що неодмінною умовою пізнання Бога і єднання з Ним є самопізнання, оскільки Бог, як і царство небесне, міститься в самій людині [32].

Справжній антропологічний поворот в українській філософії починається від творчості Г. Сковороди (XVIII ст.), який стверджував, що людина – головний ключ до розв'язання проблем буття, у мікро- та макрокосмосі – один початок і один кінець, спільний корінь, що тлумачиться ним як Божа сутність.

Людиноцентризм в інтелектуальній традиції українства переріс суто філософські межі, охопивши у ХІХ – на початку ХХ ст. літературу

й мистецтво (Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка та ін.), політичну (М. Драгоманов, В. Липинський) і правову (Б. Кістяківський) науки. Тим самим була продемонстрована чітка екзистенційна зорієнтованість української ментальності, таких її складових, як українство і християнство, поєднання християнського теоцентризму та антропоцентризму тощо – загальна прикметна риса української традиції філософствування [28].

Людиноцентричні пошуки української філософії засвідчили спільність вектора її розвитку з європейською інтелектуально-філософською традицією, самостійне опанування людиноцентричними настановами і принципами, форму-

лювання людиноцентричних ідей і принципів у тісному зв'язку із питаннями соціального й національного визволення української нації, відображали стале зацікавлення розвитком людської особистості, збереженням її духовності й моралі. Людиноцентризм став ідеологічною основою цивілізаційного розвитку у XX столітті, дозволив конституювати наукові положення щодо відповідальності влади [34], саме на цих засадах були сформульовані такі найважливіші положення Європейського Союзу, які надали були імплементації у вигляді чотирьох економічних свобод – права на особисте переміщення, переміщення робочої сили, товарів і послуг, капіталу [33].

Список використаних джерел:

1. Шоню П. Цивілізація Просвещения / Пьер Шоню ; пер. с фр. : И. Иткина, М. Гистер. Екатеринбург; Москва : У-Фактория ; АСТ, 2008. 688 с.
2. Пилипишин П. Б. Індивідуалістичні інтенції у філософії права Томаса Гоббса. *Правова позиція*. 2021. № 1(30). С. 19.
3. Гоббс Т. Человеческая природа. Гоббс Т. Избранные произведения : в 2-х тт. Т. 1. Москва : Мысль, 1964. С. 310.
4. Корх О. М. Проблема індивідуалізму (історико-філософський аналіз) : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.05. Дніпропетровськ, 2002. С. 78.
5. Розова Т. В., Чорна Л. В. Вчення про людину у філософії Йогана Готліба Фіхте. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2014. № 1. С. 1–10.
6. Соколов В. Ю. Антропоцентризм. Енциклопедія Сучасної України : електронна версія [веб-сайт] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=43068
7. Хайдеггер М. Время и бытие : Статьи и выступления / пер. с нем. В. В. Библихин. Москва : Республика, 1993. С. 48.
8. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. Кант И. Сочинения : в 6 т. Москва : Мысль, 1966. Т. 6. С. 351.
9. Яннарас Хр. Нерозривна філософія / пер. з новогр. А. Чердаклі та Н. Клименко. Київ : Основи, 2000. С. 98.
10. Локк Дж. Два трактата о правлении. Локк Дж. Сочинения : в 3-х т. Москва : Мысль, 1984. Т. 3. С. 395.
11. Тихолаз А. Г. Утилітаризм Джеремі Бентама та витоки англійського правового позитивізму. *Наукові записки НАУКМА*. Т. 19(2001) : Спеціальний випуск. Ч. 1. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. С. 102.
12. Філософія Артура Шопенгауера та сучасність : колективна монографія / за ред. А. Карася. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2012. 164 с.
13. Кьеркегор С. Наслаждение и долг / пер. с нем. П. П. Ганзена. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. С. 308.
14. Ницше Ф. Сочинения : в 2-х т. / сост. К. А. Свасьяна. Москва : Мысль, 1990. Т. 2. С. 19, 635, 692.
15. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. *Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади* / пер. з нім. А. Онишка, П. Тарашука. Київ : Основи, Дніпро, 1993. С. 11.
16. Стеценко В. Антропологічні виміри екзистенційної філософії. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 5. С. 50–53.
17. Юрійчук О. О. Правовий мультикультуралізм : аксіологічний вимір : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України. Львів, 2018. С. 149–150.
18. Сиднев Л. Н. Философия : курс лекций для аспирантов и соискателей. Запорожье : Классический приватный университет, 2016. С. 420.
19. Адорно Т., Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / пер. с нем. М. Кузнец. Москва, Санкт-Петербург : Медиум ; Ювента, 1997. С. 16–60.
20. Гуманізм : сучасні інтерпретації та перспективи / В. С. Пазенок [та ін.]. Київ : Український центр духовної культури, 2001. С. 48.
21. Фіалко Н. А. Гуманізація вищої освіти : змістовно-функціональні аспекти : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10 – філософія освіти. Інститут вищої освіти АПН НАН України. Київ, 2015. С. 19.
22. Шумка М. Л. Людиноцентризм творчості Тараса Шевченка. *Психологія і суспільство* : укр. теорет.-методол. соціогуманітар. часопис. Тернопіль : Тернопіл. нац. екон. ун-т, 2000. Спецвипуск : Тарас Шевченко і сучасна національна освіта : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 5–6 берез. 2014 р., Тернопіл. нац. екон. ун-т. 2014. С. 112.
23. Мірчук І. Історія української філософії. *Мірчук І. Енциклопедія українознавства* : у 2-х т., кн. 2. Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. С. 719.
24. Горский В. С. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII в. Киев : Наукова думка, 1988. С. 164.

25. Бондар С. В. Філософсько-мировоззренческе содержание «Изборников» 1073 и 1076 годов. Киев : Наукова думка, 1990. С. 55.
26. Костицький В. В. Найкраще, що є у Бога на Землі (Екологічне право та школа екологічного права професора Ю. С. Шемшученка). *Держава і право у світлі сучасної юридичної думки* : збірник наукових праць на пошану Юрія Сергійовича Шемшученка. До 75-річчя від дня народження. К. : Видавництво «Юридична думка» 2010. С. 370–377.
27. Костицький В. В. Соціальний парадокс Герберта Спенсера та пошуки сучасної моделі держави. *Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції «Людська гідність і права людини як основа конституційного устрою держави» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2018. С. 162–165.
28. Стеценко В. Етико-антропологічна специфіка української традиції філософії релігії. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету за 2014 рік* / відп. за випуск Л. Рижак. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2015. С. 56.
29. Сас П. М. Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Станіслава Оріховського. Україна і Польща в період феодалізму. Київ : Наукова думка, 1994. С. 39–43.
30. Литвинов В. Д. Станіслав Оріховський. Історико-філософський портрет. Київ : Академперіодика, 2014. 351 с. ; Ботвинник М. Лаврентий Зизаний. М., 1973. С. 103.
31. Войтов Б. І. Рецепція ренесансних ідей у релігійно-філософських поглядах Касіяна Саковича : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.01 «Релігієзнавство» (031 – Релігієзнавство). Національний університет «Острозька академія», Острог, 2020. 184 с.
32. Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко : монографія / за ред. проф. Б. Криси. Львів : Свічадо, 2008. 180 с.
33. Суходольська А. А. Реалізація права на свободу переміщення: теоретико-правові засади : монографія. К. : Видавничий Дім «АртЕк», 2021. 235 с.
34. Костицька І. О. Юридична відповідальність парламентарія в системі відповідального представницького правління: конституційно-правовий аналіз : монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 440 с.